Odbitka z: *Semantyczna struktura słownictwa i wypowiedzi*, red. R.Grzegorczykowa, Z.Zaron, Wyd.UW. Warszawa 1997.

Jekaterina Rachilina

Określanie wymiarów części ciała w języku rosyjskim

Ogólne zasady łączliwości przymiotników oznaczających wymiary z rzeczownikami konkretnymi były przedmiotem mojej odrębnej pracy (1995). Obecnie chciałabym pokazać funkcjonowanie tych zasad na materiale rzeczowników oznaczających części ciała.

Jako punkt wyjścia rozważań przyjmę znaną tezę o braku odpowiedniości między obiektywnym (naukowym) a językowym obrazem świata. W szczególności, o ile w świecie rzeczywistym absolutnie każdy przedmiot można scharakteryzować z punktu widzenia wielkości i rozmiarów, o tyle w języku bynajmniej nie każde połączenie typu: przymiotnik rozmiaru + rzeczownik konkretny jest możliwe. Jako prosty przykład weźmy taki obiekt jak ząb: jego wielkość i absolutnie wszystkie rozmiary (wysokość, szerokość, grubość itp.) w każdej konkretnej sytuacji mogą być ściśle określone. Jednakże jeśli chodzi o konstrukcje atrybutywne z leksemem *zub* (ząb) to nie wszystkie połączenia okazują się akceptowalne: możliwe *bol'szoj zub* (duży ząb), a także *dlinnyje zuby* (długie zęby), ale nie używa się połączeń: **szirokij/*tołstyj/*vysokij zub* (szeroki, gruby, wysoki ząb).

Jakie czynniki wpływają na dopuszczalność bądź niedopuszczalność połączeń przymiotników rozmiarów z określonymi nazwami przedmiotów? Przede wszystkim wpływa na to topologiczny typ przedmiotu. Po raz pierwszy myśl o zależności językowego wymiaru od formy obiektu i jego pozycji była wyrażona przez Bierwischa w jego sławnym artykule z 1967 roku, z nowszych prac można wymienić Dirvena i Taylora (1988). Problematyka ta znajduje także wyraz w pracach Apresjana (1974) i Żurinskiego (1971). We współczesnych pracach związanych z kierunkiem semantyki kognitywnej topologiczne typy przedmiotów są rozpatrywane przede wszystkim w związku z opisem łączliwości rzeczowników z przyimkami przestrzennymi, por. zwłaszcza prace Talmiego (1983) i Herskovitsa (1986).

Zanalizujmy główne topologiczne typy nazw, ważne dla przymiotników rozmiaru:

dlinnyj (długi): — przedmioty wydłużone, twarde, np.: *dlinnyje nogti* (długie paznokcie), *dlinnyj nos* (długi nos),

— przedmioty giętkie, sznurkopodobne, np. *dlinnyje vołosy* (długie włosy), *dlinnaja szeja* (długa szyja);

vysokij (wysoki): — przedmioty wertykalne, sztywne, np. *wysokaja basznja* (wysoka wieża),
— przedmioty stale znajdujące się ponad podstawą, np. *wysokaja vietka* (wysoka gałązka);

szirokij (szeroki): — powierzchnie, np. *szirokaja spina* (szerokie plecy),
— przestrzenie nieograniczone, np. *szirokoje morje* (szerokie morze),
— otwory, np. *szirokaja past'* (szeroka paszcza);

tołstyj (gruby): — sznury/trzony, np. *tołstyje pal'cy* (grube palce),
— miękkie pojemniki, np. *tołstoje brjucho* (gruby brzuch).

Łatwo zauważyć, że nie wszystkie typy topologiczne są relewantne dla nazw części ciała, np. przymiotnik *wysokij* praktycznie nie jest używany w połączeniu z rzeczownikami oznaczającymi części ciała, z tego przede wszystkim powodu, że cechy formy i położenia przedmiotów, które ten przymiotnik określa, nie są charakterystyczne dla części ciała. W sumie jednak nazwy części ciała zgadzają się zasadniczo z ogólnym obrazem łączliwości rzeczowników konkretnych z przymiotnikami rozmiarów. I tak np. ogon opisywany jest jako obiekt giętki i „sznurkopodobny", dlatego też jego nazwa łączy się z przymiotnikami *długi* i *gruby*, a nie *wysoki* i *szeroki*. To ostatnie określenie jest możliwe tylko w odniesieniu do ogona innego typu topologicznego, tzn. ogona płaskiego, jak u bobra.

W tym punkcie interesujący jest sam podział na typy topologiczne, który odzwierciedla językową kategoryzację rzeczywistości. Np. usta przedstawiają się z jednej strony jako otwór, gdy są otwarte (np. *szirokij / uzkij rot*), a z drugiej strony jako przedmiot długi, gdy są zamknięte — *dlinnyj rot* (długie usta).

W odróżnieniu od leksemu *rot* (usta) i *nozdrja* (nozdrza) *gorło* (gardło) w języku rosyjskim nie jest opisywane jako otwór, por. dziwne: **szirokoje/uzkoje gorło* w przeciwieństwie do pochodnego *gorłyszko (butyłki)*, przy którym jest dopuszczalne: *szirokoje/uzkoje gorłyszko*. Noga charakteryzowana jest jako *długa*, a nie *wysoka*, co jest konsekwencją konceptualizacji jej jako przedmiotu giętkiego, a nie sztywnego. Co prawda w tym wypadku może także odgrywać rolę orientacja mówiącego względem obiektu, mianowicie fakt, czy patrzy on na obiekt z góry, czy z dołu, np. wchodząc na schody widzi je jako *wysokie* (spojrzenie z dołu do góry), natomiast schodząc widzi je jako *długie* (a nie **wysokie*, jest to spojrzenie z góry do dołu).

Ze względu na różnice orientacji można mówić w języku rosyjskim o dwóch znaczeniach leksemu *noga*: *noga* (kończyna) od miednicy do stopy (odpowiednik angielskiego *leg*) i *noga* (stopa) (odpowiednik angielskiego *foot*). Przy tym pierwszym rozumieniu występują połączenia: *dlinnyje/korotkije nogi*, a także: *tołstyje (chudyje) tonkije nogi*, podczas gdy interpretacja połączeń *bolszaja/malen'kaja noga* i *szirokaja/uzkaja noga* odwołuje się do rozumienia wyrazu *noga* jako 'stopa' np. stopa dużego/ małego rozmiaru.

W połączeniach z rzeczownikiem *noga* ciekawe jest rozróżnienie form liczby. W zasadzie przy przedmiotach parzystych przymiotnik w konstrukcji atrybutywnej odnosi się do obu członów pary. Jeśli użyje się liczby pojedynczej, znaczy to, że jeden człon posiada cechę w odróżnieniu od członu drugiego, np. *Protknuł dlinnym rogom* (przekłuł długim rogiem), co znaczy 'tym, który jest dłuższy'. *Noga* w znaczeniu 'kończyna' w pełni poddaje się tej zasadzie, natomiast *noga* 'stopa' skłania się do użycia generycznego i występuje w liczbie pojedynczej, np. *bol'szaja / szirokaja noga*, a także *razmer nogi* (a nie **nog*), *podjem* (podbicie) *nogi* (a nie **nog*).

Analogiczne rozróżnienie występuje przy leksemach *ruka* i *łapa*, por. np. *Pożał jejo uzkuju ruku* (w znaczeniu 'dłoń') i *Widny byli tol'ko dlinnyje, chudyje ruki, dierżawszije nad gołowoj wienki i pal'mowyje wietki.*

Analiza połączeń w konstrukcjach z antonimami *bolszoj/malen'kij, szirokij — uzkij, dlinnyj — korotkij* i innymi pokazuje, że niektóre rzeczowniki mają ustabilizowane topologiczne typy, a inne zmieniają typ topologiczny zależnie od sytuacji, w szczególności przy zmianie konkretnych rozmiarów obiektu. I tak, np. *palec*, a także *chwost* (ogon) zawsze oznaczają giętkie, „sznurkopodobne" obiekty, natomiast *lico* (twarz), wskazuje na przedmiot podłużny tylko wtedy, gdy jego wymiar wertykalny przewyższa poprzeczny, co nie zawsze się zdarza (por. *krugłolicyj*). W konsekwencji, jeśli zmniejszyć parametr długości, twarz przestaje należeć do przedmiotów podłużnych; to wyjaśnia dopuszczalność połączenia *dlinnoje lico* i niedopuszczalność konstrukcji **korotkoje lico*; przymiotnik *korotkij*, podobnie jak i *dlinnyj* zakłada podłużną formę obiektu. Z tego samego powodu *dlinnyje uszi* mogą opisywać uszy dowolnej istoty żywej, a *korotkije uszi* tylko rodzaj uszu o wydłużonej formie, np. zająca, osła itp. Stąd uszy człowieka mogą być *długie*, ale nie *krótkie*.

Tak więc typ topologiczny obiektu okazuje się cechą bardzo ważną dla wyznaczania łączliwości nazwy danego obiektu, także dla opisu łączliwości z przymiotnikami rozmiarów. Bardzo ważną, ale nie jedyną. Drugą cechą jest sposób funkcjonowania przedmiotu. W tym punkcie idziemy za A. Wierzbicką (1985) i jej antropocentrycznym podejściem do języka. Funkcjonalność przedmiotu przejawia się w tym, że wyrażane językowo są te cechy przedmiotów, także rozmiary, które są ważne dla normalnego funkcjonowania tego przedmiotu, sposobu posługiwania się nim przez człowieka. Np. jeśli rozmiar obiektu jest trwały, nie zmienia się, wówczas nie bywa wyrażany atrybutywną konstrukcją, por. np. **bol'szoj / szirokij / tołstyj rubl; bolszoj Orden Poczetnogo Legiona* itp. Mało naturalne wydają się połączenia przymiotników rozmiaru z wyrazami *skroń, dziąsło, kolano* itp.

Wyobrażenie użytkownika języka o normalnych rozmiarach przedmiotu pozostaje w związku z funkcją, jaką przedmiot pełni w życiu człowieka, z procedurą posługiwania się nim. Według Wierzbickiej (1985) rozmiary większych zwierząt są porównywane z wielkością człowieka, rozmiar jabłka określa się przez to, że człowiek może trzymać je w ręce: duże jabłko trzymać w ręce jest niewygodnie.

Ten funkcjonalny system pomiaru wpływa także na formowanie się systemu mierzenia przedmiotów w języku rosyjskim, nakłada pewne ograniczenia i kompli-

kuje prawidła regulujące łączliwość rzeczowników z przymiotnikami wielkości i rozmiaru. Mówimy *tołstyj karandasz* (gruby ołówek), ale nie **tołstaja ruczka* (grube pióro), dlatego że grubość ołówka koresponduje z grubością grafitu i w konsekwencji ważne jest to dla procesu posługiwania się ołówkiem (gruby ołówek pisze grubo), natomiast grubość i forma pióra nie wpływają na sposób i jakość pisma, tzn. nie są orientowane funkcjonalnie i w konsekwencji są nierelewantne w języku, tak jak nieważna jest wielkość Orderu Legii Honorowej.

Z tej samej przyczyny nienaturalnie wyglądają połączenia typu **bol'szoj telefon*, **tołstaja tarełka* czy **dlinnaja łopata*, choć dopuszczalne jest *dlinnaja pałka* (długa laska) itp. W języku nie jest utrwalona taka sytuacja, w której dla zwykłego funkcjonowania tych obiektów okazywałoby się ważne odstępstwo od ich normalnego rozmiaru.

Jeśli wrócimy do nazw części ciała, to okaże się, że w języku rosyjskim naturalne jest połączenie *dlinnyj jazyk* (długi język) także utrwalone w metaforze o znaczeniu 'gadatliwy', ale nienaturalne jest połączenie **tołstyj, szirokij jazyk*; długość jest relewantna, ona czyni go widocznym z zewnątrz. Inny przykład to *żiwot* i *brjucho* (brzuch) oznaczające miękki pojemnik. Konceptualizacja charakterystyczna dla języka rosyjskiego ujmuje tę część ciała od zewnątrz, tzn. z najbardziej naturalnego dla człowieka punktu widzenia. To tłumaczy dopuszczalność połączenia *tołstyj żiwot / brjucho* i niedopuszczalność połączenia **szirokij żiwot / / brjucho*, mimo że przymiotnik *szirokij* opisuje także wewnętrzne rozmiary płaszczyzn i pojemników, np. *szirokaja truba, prochod, pieszczera* (nora, przejście, pieczara).

W ten sposób topologiczne typy obiektów często okazują się wtórne, pochodne od funkcjonalnej charakterystyki nazw, która w sposób zasadniczy określa ich łączliwość.

Bibliografia

Apresjan Ju. D., 1974, *Leksiczeskaja siemantika*, Moskwa.

Bierwisch M., 1967, *Some semantics universals of German adjectivals*, Foundations of Language, 3.

Dirven R., Taylor J. R., 1988, *The conceptualization of vertical space in English: the case of tall*, [w:] B. Rudzka-Ostyn, Topics in cognitive linguistics, Amsterdam.

Herskovits A., 1986, *Language and spatial cognition*, Cambridge.

Rachilina E. V., 1995, *Semantika razmera* [w:] *Semiotika i Informatika*, 34, Moskva.

Talmy L., 1983, *How Language structures space*, [w:] *Spatial orientation*, wyd. H. Pick, L. Acredolo, New York.

Wierzbicka A., 1985, *Lexicography and conceptual analysis*, Ann Arbor.

Żurinskij A. N., 1971, *O semanticzeskoj strukture prostranstviennych priłagatel'nych* [w:] *Semanticzeskaja struktura słova*, Moskva.

Names of Dimensions of Body Parts in Russian

Summary

The names for dimensions depend largely on the type of measured object, mainly its shape. Four principal dimensions: length, height, width and thickness can be related to determined shapes of objects: *length* is characteristic for long, thin, rigid object and for rope-like ones; *height* is proper for vertical objects and objects that are situated above their support (e.g. *high branch*); *width* is for surfaces, unlimited space and openings; *thickness* is proper of ropes, handles and soft containers. These properties determine the way the size of body parts is described, e.g. *brjuxo* (stomach) is *tolstoe* (thick/fat), not *širokoe* (broad), but *spina* (back) is *širokaja* (broad) and *nogi* (legs) are *dlinnyje* (long), not *vysokije* (tall), etc.